

PAAKSMAPUU

Santeri Junttila

Minu kingitus ei tule sünnipäevalapsele päris *puun takaa*. Karl oli nimelt esimene, kellega ma (välkpostis 4. detsembril 2021) oma ahhaa-elamust jagasin, kui mulle *paakspuu* etümoloogia äkisti selgeks sai. Karliga oli meil aastaid varem olnud juttu eesti puunimetustest, millest ta oli kutsutud populaarartiklite sarja kirjutama – kohustuslik teema talle mitte ainult hariduse, vaid ka nime poolest. Nii ongi omal kohal, et ma just nimelt siin oma etümoloogia avaldan, olgugi et paakspuu – vastupidiselt minu senisele eksiarvamusele – pajude sugukonda ei kuulu.

Eesti bioloogiaportaali bio.edu.ee¹ järgi on paakspuu (*Frangula alnus*) tünnpuuliste sugukonna liige, mis kasvab kogu Euroopas, Põhja-Aafrikas ning enamikel aladel Aasia kesk- ja põhjapiirkondades. Eesti metsades on paakspuu üks tavalisemaid põõsaid, kuid jääb oma väikese kasvu ja lehtede peidus õitsemise pärast tihti tähelepanuta. Paakspuu koort ja mürgiseid marju on tarvitatud nii ravimina kui ka värvainena ning paakspuu õitest toodavad mesilased väga head mett.

Lõunaeesti keeltes ja nendega piirnevates eesti murretes on paakspuule antud kitsega seotud nimetusi: *kitsepuu*, *kitsetünn*, *kitseibu*, *kitsevisnapuu*, *kitsevihmapuu*, *kitsevitsapuu*, *vooho-*, *oho-*, *uhu-*, *hyyupaats* jne. Iisakul seevastu on paakspuu *undimarjapuu* ja Harglas *soepuu*, mis toovad meelde vajakeelsed *suõõmarja* ja *koiramarjapuu* ning lõunasoome *koirankusipuu*. Ehk on selliste nimetustega hoiatatud inimesi paakspuu mürgiste marjade eest.

Paakspuu sõna ise on mitme variandina pea üle läänemeresoome tuntud – ainult vadja keelest vasted puuduvad. SKES ja SSA mainivad pelgalt soome keelest 12 põhitudüpi, millel on omakorda reeglipärased variandid mitmes murdes: *paatsama* (esmamainimine kirjakeeles *padzama* Forseenil 1738. aastal), *paatsain*, *paatselma*, *pajatti*, *pajatsin*, *pajahka*, *pajakka*, *pajakki*, *pajastin*, *pakastin*, *pakatsin* ja *pakatsu*. Kahel viimasel on vasted ka ida pool: karjalas *pakatšin* ja *pakattšu*, lüüdis *pagatšin* ning vepsa keeles *pagatš(impū)*. Isuri keeles on *paatsapuu*.

¹ <https://bio.edu.ee/taimed/oistaim/paakspuu2.htm>.

Põhjaeesti keeles on väikese murdesõnastiku andmeil kirderanniku-murdes *pavats* ja *paksempuu*, (ka) mujal Virumaal *paatsapuu*, *paksmaspuu*, *pasmaspuu*, *poaksmaspuu* (Wiedemannil (1973 [1893]: 777) *paaksmaspuu*), läänemurdes *pa(a)ksipuu*, Saaremaal *paaspuu*, *pahaksi*, *pahakspuu*, saartel ja mandril *paakspuu*, *pahaspuu* ning põhjaeesti keele lõunapiiril, ka lõuna-eesti pool *paatspuu*. Mulgi keeles on *paatsip*, võro keeles aga esineb *-paats* ainult liitsõnade järellosana. Näha on, et puu nimetus on siin-seal sekundaarselt assotsieerunud *pasma*, *paksu* või *pahaga*. Kõige lõbusam rahva-etümoloogiline mugandus on siiski liivi *pagāstmōrāpū* 'paakspuu; pihlakas; kukemari', otsetõlkes 'kihelkonnamarjapuu' (SSA).

Puunime algupärane kuju on seni olnud sama tundmatu kui selle päritolugi. Eino Koponen (1991: 152–153) on siiski veenvalt osutanud, et *paatsain*-tüübi taga peitub *paatsama*, mille pikk vokaal omakorda on tekkinud alles *k* nõrga astme kaoga. Huvitaval kombel on sõnasisene *-k-* taastatud kogu põhjapoolse läänemeresoome idaserval Soome Põhja-Karjalast vepsani ning soome ida- ja põhjamurretes esindab algset **-k-*d enamasti *-j-* (*paja*-algusega tüübid). Reeglipäraseks saab seda esindatust pidada sama vähe kui kirderannikumurde *-v-*d (*pavats*) või Saaremaa *-h-*d. Seega on **k̃*-häälik sellises ilma tugevaastmelise paarita anomaalses keskkonnas pidanud juba varakult nende lähedaste konsonantidega asendatud saama.

SSA rekonstrueerib puunime vanimaks kujuks **pagatsma*. Nii kaugele on jõutud sõna etümoloogiat tundmata. Puudu on jäänud ainult sammukene, et tunda ära ühendus sõnaga *pagu* 'pragu, lõhe'. See ühendus tuleb välja *paakspuu* rootsikeelsest nimest *brakved*, liitsõnast, milles *braka* on 'prantsatama, raginal kokku varisema või lõhki minema' ja *ved* 'puit'. Samuti tuleb ladina *frangula* verbist *frangere* 'lõhkuma, rikkuma'. Vene keeles *paakspuu* on *крушина ломкая*, kus *ломкий* on 'murduv, kergesti purunev, habras, rabe, pude, halgas'. Seega on puuliik saanud mitu nime oma puidu ragisemise, lõhutavuse või hapruse järgi.

Pao tuletiseks ei saa *paakspuud* puhtvormiliselt siiski pidada. Lisaks näeb *pagu* oma läänemeresoome vastetega – soome *pako*, liivi *pa'g* – ise tuletise moodi välja, kuna võib pärineda *oi*-liitelisest algläänemeresoome kujust. Seega saab *pagu* olla rööbitine tuletis samast tüvest kui lõunaeesti *pagu* 'adra põikpuu; tüüri pide; palgiveopakk reel; pulk; klopp; plokk; liist', mille tähenduseks on midagi sellist nagu 'põigitine puutükk', algselt ehk 'lõhkenud või lõhutud puutükk'.

'Puust lõhenenud või lõhutud tükiks' on Koivulehto (1989) pidanud hoopis eesti *pakku* oma vastetega: soome, isuri ja vadja *pakko*, soomes ka *pakko*; algläänemeresoome rekonstruktsioon on seega **pakka* või **pakko*. Koivulehto järgi pärineb see sõna alggermaani vormist **spakō*, mida tänapäeva keeltes jätkavad norra *spak* 'hoob, (puust) kang' ning alamsaksa *spake* 'tüüri pide', mis on ka ülamsaksa keelde laenatud (*Spake id.*). Sellest laentüvest on ilmselt tuletatud ka tegusõna *pakatama* oma vastetega: soome *pakahtua*, karjala *pakehtuo*, lüüdi *pakehtuda*, vadja *pakkiissa*.

Soome sõnale *pakko* annab SSA saksakeelsed tähendused 'stehend faulender Baum, morsches Stück Zaunholz, Baumstumpf, Klotz', millest esimene toob meid tagasi paakspuu, saksa keeles *Faulbaum*, juurde. Kuid häälikuliselt ei saa *paakspuud* või *pagu* viia tagasi **pakka* ~ **pakko*-tüvele, ületamatuks takistuseks on üksikkluusiili ja geminaatklusiili kokkusobitamatus. Jääb ainult üks võimalus, rööplaen.

Koivulehto mainib alggermaani **spakō* sõnaga seoses saksa murdelist tegusõna *spachen* 'kuivuse tõttu lõhenema'. See kirjeldab päris täpselt omadust, mille järgi paakspuu on saanud mitu erikeelset nime. Frans Debrabandere (2005) flaami keele etümoloogilises sõnaraamatus on vastena veel sama tähendusega *spaken* ning alggermaani rekonstruktsioonina **spakōn-*. Kui oletame, et see intransitiivne **ō*-verb on võetud algläänemeresoomesse üle sama malli järgi kui transitiivsed **a-* **ja-* ja **ē*-pöörkondade verbid ehk lisades oleviku ainsuse kolmanda isiku vormile tunnuse **-cE-*, nii nagu näiteks on laenatud alggermaani **sairīþ* → keskalgläänemeresoome **šäirit-ce-* > **šäirice-* > soome *häiritse-* (~ eesti *häiri-*; vrd Junttila, Holopainen 2022: 310), saame vormist **spakōþ* keskalgläänemeresoome verbitüve **pakat-cē-* ja edasi hilisalgläänemeresoome **pakacē-*.

Mis puudutab alggermaani **-k-* esindusi laenudes, siis on geminaat *-kk-* küll lühikese vokaali järel kõige levinum, kuid üksik *-k-* d esineb samuti, LägLoSi järgi kindlatest laenverbidest vähemalt sõnas *magama*, soome *maata* ← **makōn-*, ning ka vanas või nooremas laenus *tagama*, soome *taata* ← **takan-*.

Oletatud **pakacē-* verbist on võimalik tuletada nii **pakoi* 'pragu, lõhe' kui ka **pakoi* 'pakk', kuid tegusõna ise kivistus või pigem puistus ära puunimetuseks. Soome keel (veel) kubiseb *mA*-infinitiivi abil moodustatud liitsõnadest, mis tänapäeva eesti keelele on (juba) tüübilt võõras: *ampuma-aukko* 'laskeava', *hiomakivi* 'kõvasi, luisk', *harsimalanka*

'traagelniit', *kaatumatauti* 'langetõbi', *kosimakirje* 'kosimiskiri', *syömämies* 'sööja' jne. Kui see sõnamoodustusviis pärineb vähemalt hilis-algläänemeresoomest, on võimalik rekonstrueerida ka **pākaccēma-puu*. Kõige paremini on see vana liitsõna püsinud Wiedemanni (1973 [1893]) sõnaraamatus kujul *paaksmapu*.

Hea küll, muid tuletusliite **-cE-* abil laenatud intransitiivverbe läänemeresoomes ei tunta, kuid sama verbituletussufiks oli keeles juba enne germaani kontakte olemas: sellel on võimalik vaste mordva keeltes ning sellega on moodustatud **AcE-*verbid nagu lõunaeesti *kaksõma* ~ soome *katkaista* 'katkestada' (vrd Holopainen, Junttila 2022: 123–128). Üleüldse on seni raske öelda, millised tegusõnad on **-cE-*sufiksi abil algläänemeresoome keelde laenatud, kuna samatüveliste laenverbide tuletustüüpides on palju läänemeresoome-sisest variatsiooni (soome *häiritse-* ~ eesti *häiri-* jne) ning laenverbide uurimine on veel lapsekingades.

Tegusõna haruldane paradigma võis soodustada selle peatset kadumist keelest, eriti kuna pööramise raskust lisas veel *k* nõrga astme kadu enamikest läänemeresoome murretest, näiteks soome keeles ootaks pööramist ***paata* : ***paatsen* : ***paannut*.

Kirjandus

- Debrabandere, Frans 2005.** Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek. Amsterdam: L. J. Veen.
- Forseen, Samuel 1738.** Ruotsin valtakunnan laki. Soomekeelse tõlke käsikiri. Helsingin yliopiston kirjasto.
- Holopainen, Sampsa, Santeri Junttila 2022.** Die alten arischen und baltischen Lehnverben der uralischen Sprachen. (= Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. Beiheft 33). J. H. Röhl Verlag.
- Junttila, Santeri, Sampsa Holopainen 2022.** On the integration patterns of Indo-European loan verbs in Finnic. – Indogermanische Morphologie in erweiterter Sicht: Grenzfälle und Übergänge. Hrsg. von Florian Sommer, Karin Stüber, Paul Widmer, Yoko Yamazaki. (= Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 167). Innsbruck: Universität Innsbruck, 291–324.
- Koivulehto, Jorma 1989.** Sananselyityksiä. – Kieliposti 1, 28–30.
- Koponen, Eino 1991.** Itämerensuomen marjannimistön kehityksen päälinjoja ja kantasuomen historiallista dialektologiaa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikauskirja 83, 123–161.
- LägLoS** = Kylstra, A. D., Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä 1991–

2012. Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den Ostseefinnischen Sprachen I–III. Amsterdam: Rodopi.

SKES = Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola (toim) 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

SSA = Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen (toim) 1992–2000. Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. I–III. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Suomen Kirjallisuuden Seura.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Santeri Junntila: *Paaksmapuu*

The Finnish tree name *paatsama* (*Frangula alnus*), with its Finnic counterparts, is originally an infinitive form of a verb that no longer exists but was once borrowed from the Old Germanic verb **spakōn-* ‘to split because of dryness’. The old compound structure is best seen in the Estonian equivalent *paaksmapuu* in Wiedemann’s dictionary.

Santeri Junntila: *Paaksmapuu*

Soomõ puunimi *paatsama* (*Frangula alnus*) ummi õdagumeresoomõ kiili vastussidõga om uma perioolõmisõ poolõst tegonimevorm tegosõnast, midä inämb olõ-õi, a miä kunagi lainati alggermaani tegosõnast **spakōn-* ‘kuivusõst lahkõma’. Kõgõ parõmbahe om vana liitsõnalinõ struktuur nätäq Wiedemanni sõnaraamad eesti vastussõn *paaksmapuu*.